

A 19. SZÁZADI NÉMET ÉS MAGYAR LIBERALIZMUS PÁRHUZAMAI

Gergely András

az MTA doktora, egyetemi tanár

ELTE Bölcsészettudományi Kar Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék

drgergely@freemail.hu

Az alábbiakban szinkronikus-strukturális áttekintést próbálunk adni a német és a magyar liberalizmusról az alábbi szempontok alapján: 1.) a bázis, a hordozó rétegek; 2.) a programok; 3.) társadalmi célok, jövőképek; 4.) erő, megvalósítási képesség, teljesítmény.

1. A bázis, a hordozó rétegek

A német és a magyar liberalizmus közötti legjelentősebb különbséget a bázisban találhatjuk meg. A magyar liberalizmus a 19. század utolsó évtizedeig joggal nevezhető *nemesi liberalizmusnak*. Sőt, magyar különlegességnek tekinthető, hogy a nemesség politikailag manifesztálódó többsége végig az egész korszakban liberális arculatot mutat. Minderre magyarázatot keresve három tényező szerepét kell kiemelnünk: az első, a rendi politikai struktúra torzító hatása (a nemesség elvben egyenjogú, de tagjainak politikai súlya nagyon is különbözik), s ide sorolandó 1848-tól az immár népképviselési rendszer cenzusos választási rendszerének befolyása is. Tehát nem tudjuk, hogy valójában a nemesség többsége liberális volt-e, de a politikában (országgyűléseken) megjelenő többsége igen. A második tényező a nemesség kivételesen magas aránya (az összlakosság kb. 5, a magyar lakosság kb. 10 %-a), s e nemességben belül kiemelkedik a

polgárosodó, városlakó, értelmiségi csoportok befolyásoló szerepe. Magyarországon nem találunk hivatalnok-liberalizmust (Beamtenliberalismus), hiszen a magyar központi kormányzerveknél száz-kétszáz hivatalnok dolgozott, de a megyék egy-kétezer fős választott hivatalnoki-igazságszolgáltatási tisztviselő rétege a nemesség egyik jellegadó csoportja volt. (A háromévenkénti tisztújítások folytan azonban nem váltak hivatali ethosszal rendelkező réteggé.) A magyar nemesség liberális alapállását tekintve harmadik tényezőként említhető a nemesség hagyományos, még a rendiség korából származó szembenállása az idegen abszolutizmussal, „Béccsel” szemben, amelynek konzervatív abszolutizmusa szinte magától értetődővé tette a modern nemzeti szempont és a liberális attitűd átvételét.

Német területeken a liberalizmusnak nem volt jelentős bázisa a nemességben, sőt egyes kutatók szerint a német liberalizmus „gyengesége” éppen ebből fakadt. (Utóbbi megállapítás alapját természetesen nem a magyar, hanem az angol liberalizmussal való összehasonlítás képezi.) A hivatalnokság, majd az értelmiségi polgárság (Bildungsbürgertum) alkotta az első időszakban a német liberalizmus társadalmi bázisát. Érdeemes azért felfigyelnünk a kelet-poroszországi junker-liberaliz-

musra is (Vincke), és más területi jellegzeteségekre, egyéni életutakra – von Gagern báró (az 1848-as német nemzetgyűlés elnöke, majd miniszterelnök) például minden további nélkül beilleszthető lenne a magyar liberalizmus reprezentatív alakjai közé.

A művelődési különbségek is nagyon fontosak: a számos német egyetem a diplomások ezreit (évtizedes összegzésben tízezreit) képezte ki (köztük néhány száz magyarországit), Magyarországon pedig csak egyetlen egyetem működött (és még néhány jogakadémia). Az alfabetizáció is jóval előrébb haladt német területeken, mint Magyarországon. Viszont itt a kiváltságosok 12–13 %-a elég jól beszélt latinul ahhoz, hogy a 19. század első évtizedeiben aktívan politizálhasson, illetve ennek segítségével bekapcsolódhasson az európai művelődés áramába.

2. Programok

A két liberalizmus közötti legnagyobb hasonlóságot az eszmék és jövőképek terén fedezhetjük fel. Konstitucionalizmus és nacionalizmus (nation-building) – e két szóval határozhatjuk meg a programok középponti elemeit. A követelések katalógusát nem is kell részletesen ismertetnünk: alkotmányos monarchia, miniszteri felelősség, népképviselő, önkormányzatok, illetve a nemzet (nemzetállam, állampolgári társadalom) megteremtése stb. alkotják lényegét. A természetjogi érvelés mellett mindkét területen igen erős a történelmi érvelés (egyszer már létezett politikai rendszerek újra életbe léptetése, az öröktől fogva létező nemzet modernizálása stb.). A mintaország ugyancsak mindkét esetben egyértelműen: Anglia.

Az alkotmányos monarchia programja mindkét országban nem csupán *liberális* célkitűzés volt, hanem egyben *nemzeti* is, amely-

nyiben egy *nemzeti dinasztia* (a nemzet egységét mintegy megtestesítő koronás fő) iránti igény húzódik meg mögötte. Német területen a bőség zavaráról beszélhetünk (Habsburgok, Hohenzollernek, kisebb uralkodó családok), viszont a katolikus–protestáns különbözőségi kiegyenlítése dinasztikus úton nem volt lehetséges. Magyarországon a Habsburg-dinasztia nádori ágából (a Budán székelő nádor 1791 óta Habsburg főherceg volt) kívánt a liberális program előbb alkirályi pozíciót, majd szekundogenitúrát teremteni.

A nemzetépítés konkrét feladatait tekintve természetesen nagyobbak a különbségek. A német liberálisok számára az egység, vagyis az egyes államok *szuverenitásának* (legalábbis is bizonyos mértékű) felszámolása volt a cél, Magyarországon pedig a szuverenitás (bizonyos mértékű) megszerzése.

Közös viszont az ellenségkép: a cári Oroszország. Az ebből következő német–magyar egymásrautaltság is megfogalmazódik már a *Vormärz* időszakában mindkét ország liberális köreiben. Egy majdani, előttük álló erőpróba liberális külpolitikai elképzelése, egy „végző” háború a cárral a liberális Európáért ebből az időből származik. A magyar liberálisok „németbarát” külpolitikai elképzelése aggodalmakkal is társul: egyelőre *nincs meg* az a liberális Németország, amellyel szívesen szövetkeznének (beérnék egyelőre egy liberális Poroszországgal is...), de érzik, hogy a liberálisnak remélt partner is hatalmas, túlsúlyos veszélyes lehet. A német liberálisok sem bíznak annyira saját magukban: nemzeti céljaik korlátait az orosz és a francia külpolitika harapófogójában látják, így nem mellőzik a szomszédos kisebb nemzetek szövetségként való számbavételét.

A gazdaságpolitika terén Friedrich List magyarországi recepciója fordulatot hoz: a

magyar liberálisok – az 1833-as német Vámszövetség (Zollverein) mintájára – kb. 1842-től védvámrendszert akarnak (amely a Habsburg Birodalom nyugati felétől is elválasztaná őket, s így majd nemzeti piacot teremtet). A Habsburg Birodalom nyugati felével, a távolabbi jövőben a *Zollverein*nel pedig vámszerződés jönne létre – az érdekek kiegyenlítődése alapján.

3. A társadalmi célok, jövőképek

E vonatkozásban közös vonás, hogy amíg a politikai berendezkedést tekintve Anglia az ideál, a társadalmi állapotokat tekintve az ipari forradalom Angliája inkább negatív példa: a gyáripari fejlődés társadalmi következményeit, konkrétan a proletarizálódást, valamilyen módon el kell kerülni. A *Vormärz* időszakát mindkét országban a *középosztályi osztály nélküli társadalom* jövőképe hatja át. A liberális politikai rendszernek a nagy gazdagság és a nagy szegénység eltűnését kell magával hoznia. A német liberalizmusban – a mozgalom középosztályi-középvállalkozói bázisa folytán – nem ritkán az ipari forradalom iránti ellenszenv figyelhető meg, mivel ez magával hozza a pauperizmust, bizonyos középrétegek lesüllyedését. Magyarországon viszont általános a liberálisok körében a gyáripar, az ipari forradalom igenlése. *Ipar nélkül a nemzet félkarú óriás* – hirdeti a szentenciát a korszak vezető liberálisa, Kossuth Lajos. Magyarországon – ugyancsak Kossuth szerint – a középosztályt előbb meg kell teremteni, hogy azután „kristályosodási ponttá” váljon, körötte keletkezék az erős nemzet. A szociális problémák pedig a később érkezettek előnye folytán jobban kezelhetőek lesznek: az ipari forradalom vállalható.

A politika és a társadalompolitika összekapcsolására a magyar *Vormärz*-liberalizmus

történetében különleges, egyéni megoldás született: az *érdekegyesítés* gondolata. Eszerint a feudális agrárstruktúrát, amelynek a lakosság 80 %-a foglya volt, akként kell lebontani, hogy annak minél kevesebb kárvallottja és minél több haszonélvezője legyen. Tehát mind a parasztság, mind a birtokosság (a nemességnek csak kisebb része!) megnyerhető legyen a nagy átalakulási folyamatnak. (Ma akként fogalmazzunk, hogy a feudalizmus felszámolása a magyar liberálisok szerint nem nulla összegű játszma.) Bár lehet, hogy hasonló gondolatok egyes német területeken is felbukkantak, az agrárviszonyok eltérései és a liberalizmus városi-középosztályi jellege folytán ilyen koncepciók, tudomásunk szerint, ott nem terjedtek el.

A *nemzetiségi kérdés* „megoldását” nem kérhetjük számon a 19. századi kortársakon. De még ennek súlyát is csak kevesen érzékelték a magyar liberálisok közül. Úgy gondolták, hogy az *állampolgári társadalom*, az állampolgári egyenlőség megteremtésével „egy politikai nemzet” jön létre, amelynek minden tagja egyenlő. Igaz, a „civil” a „polgári” (magán-, egyházi, társadalmi, gazdasági) szférából a „politikai” szférába átlépve a nyelvi-nemzeti semlegesség nem érvényesíthető, mivel az államélet nyelve magyar lesz – ezért a hivatalnokoskodni-politizálni akaró nemzetiségiek tanuljanak meg magyarul. Végső soron pedig – remélték – a nemzetiségek, éppen az állami szféra hatása folytán, el fognak magyarosodni. Tekintettel arra, hogy az ország lakosságának 1848-ban csak kb. 40 %-a volt magyar, ebben jó adag naivitás rejlett. De német területeken éppúgy nem ismerték fel a nemzetiségi kérdés jelentőségét – csak éppen annak hordereje arra felé nem volt olyan nagy. A Német Szövetséghez tartozó Habsburg örökös tartományok cseh, délszláv, olasz lakói még 1848-ban, a frank-

furti Pál-templomban üléselő német nemzetgyűlésben sem kaptak különös méltányt (bár az alkotmányba bekerült egy nemzetiségi paragrafus). Sem ekkor, sem később a dán, lengyel, luxemburgi, limburgi kisebbség sem találhatott kiérlelt német liberális nemzetiségi koncepciókra. A nemzetiségi közömbösség-ellenségesség közös eszmei gyökere abban keresendő, hogy a liberálisok elképzelése szerint *die Weltgeschichte ist das Weltgericht*, a világtörténelem a legfőbb bíró. Márpedig a világtörténelem a kisebb nemzeteket-nemzetiségeket beolvadásra ítéli. Mind a német, mind a magyar liberálisok osztották azt a felfogást, hogy a térségben csak a németekre, lengyelekre és a magyarokra vár jövő.

Végül a társadalmi elképzeléseket illetően nem feledkezhetünk meg a *Vormärz* társadalomképének azon eleméről, amely túlnépesséddel számolt, s ennek levezetését a kivándorlásban jelölte meg. A német abszolutista államhatalmak a kivándorlást elleneztek, és annak irányával (Amerika vagy Kelet-Európa) szemben közömbösséget mutattak. A német liberálisok délkelet-európai szervezett kivándorlást terveztek, tehát Magyarországra és az al-dunai fejedelemségek felé, s elismerték (ha nem is mindnyájan), hogy a kivándorlóknak majd a környező nemzetekbe kell olvadniuk. A magyar liberálisok számára a túlnépesség nem volt közvetlen aggodalmak tárgya, de azért számoltak vele. Előbb saját országukban telepítettek volna (a túlnépessedett kelet-erdélyi Székelyföldről a ritkán és szerbek által lakott Délvidékre), majd azon túl, ugyancsak az Al-Duna irányába. A következő évtizedek ellenkező irányú mozgása, az ún. *Landflucht* mintegy elsöpörte ezeket az elképzeléseket. A demográfiai jövőképek vizsgálata mindenestre e liberalizmusok történetének még kutatandó kérdése.

4. A liberalizmusok ereje, hatalmi pozíciója, programjának megvalósítási képessége –

– jellegzetes eltérést mutat: az egész 19. század során a magyar liberalizmus tűnik erősebbnek. Alátámasztásául, az ismétléseket is vállalva, néhány tényre kell emlétenem.

A legfontosabb maga az *1848-as áttörés*, amelynek fontos előzménye a *Vormärz*-beli magyar liberalizmus kidolgozottabb programja, jobb szervezettsége, illetve az 1848-as kivételes történelmi alkalom kihasználásának politikai felismerése. És persze egy történelmi véletlen: történetesen együtt ült az 1847 végén összehívott „utolsó” magyar rendi országgyűlés. Mint ismeretes, 1848 áprilisára nemcsak kidolgozták, hanem az uralkodóval, „Béccsel” is szentesítették az átalakulás törvényeit. A liberális program lényegében megvalósult, illetve magában hordozta a részletesebb kidolgozás (például polgári törvénykönyv) és továbbfejlesztés lehetőségét („Törvényes forradalom”). Az új liberális Batthyány-minisztérium legitimitása ezáltal kétségbevonhatatlanná vált, s ez a kormány jól is politizált, amennyiben – Európában talán egyetlenként – 1848 októberéig hivatalban és hatalomban tudott maradni. A létrejött egységes magyar állam politikai rendszerét inkább parlamentáris monarchiának, mint alkotmányos monarchiának nevezhetjük (van vélemény, amely szerint a magyar liberálisok 1848-ban „túlgyőzték” magukat). Az önkényuralom hosszú évekig a Bécs számára legfontosabb államjogi kérdésben sem tudta megingatni az 1848-hoz való ragaszkodást. 1867-ben létrejött az államjogi kiegyezés (*Ausgleich*), amely a birodalomhoz fűződő 1848-as perszonális uniós kapcsolatokat reáluniós elemekkel szorosabbá tette, és a parlament jogait szűkítette – egyebekben életbe léptette az 1848-as törvényeket. 1867-től

a liberálisok kormányoztak, jelentős parlamenti többséggel, egy rövid megszakítást nem számítva 1906–1910 között, egészen 1918-ig.

Milyen okok vezettek ehhez a látványos sikerhez?

- A magyar nemesi liberalizmus sajátosságait, e bázis különböző birtokosi, polgári, értelmiségi csoportokat összefogó jellegét már hangsúlyoztuk.
- Legalább ilyen fontos, hogy (a külpolitikai támaszt igénylő demokratikus függetlenségi programtól eltekintve) nem volt más magyar alternatíva: Habsburg birodalmi konzervatívok voltak a magyarok között, de nem voltak magyar „nemzeti” konzervatívok. Emellett, emiatt Magyarországnak nem volt, nem lehetett „Bismarckja” sem.
- A jobb szervezettség tényeit már említettük. Hozzátehetjük még itt azt a nyelvi hegemoniát, amely részint a nemzetiségek oldaláról nem tette lehetővé céljaik világos megfogalmazását, részint nem tette lehetővé a magyar konzervativizmus modernizálását. A társadalmi életben (a civil társadalomban) is a liberális körök, csoportok, hálózatok jutottak homogén szerephez, diktáltak az irodalomban éppúgy, mint a divatban. (A konzervatívok tömörülhettek az udvar és a hadsereg körül, de az nem volt magyar udvar és magyar hadsereg – a „mi”-vel szemben az „ők” csoportjába kerültek.)
- A magyar liberalizmus hegemon szerephez jutott a nemzeti mítoszok képzésében is. A történetírás, a szépirodalom például megteremtette 1848–49 mítoszáit. Ennek két legfontosabb eleme az volt, hogy a nemesiség 1848-ban önként mondott le előjogairól (magához emelte a népet), illetve hogy a magyar szabadságharcot 1849-ben még az orosz intervenció ellenében is győztesen lehetett volna befejezni, ha nem történik

katonai „árulás”. Az 1849 utáni évek passzív ellenállásának egysége és sikere volt a közelmúlt másik mítosza. Ellenmítoszok gyártása nem járt sikerrel.

- Az egységes nemzeti-államjogi célok könnyebbé tették az erők egyesítését, az érdekek nem voltak annyira divergálóak, mint például Németországban, ahol északon inkább a szabadkereskedelem, délen a védvám hívei voltak többségben, nem is szólva az 1849-től megjelenő kisméret–nagy-német alternatíváról. Emellett Magyarországon 1867 után az államapparátus átvétele és teljes körű kiépítése a bürokratikus-konzervatív tendenciáknak szabott határt.
- A képet viszont árnyalniunk kell azzal, hogy a liberális táboron belül meghúzódtak az 1867-es kiegyezést elfogadó konzervatívok, tehát a liberalizmusnak belülről, a párton és az államhatalmon belül voltak meg a maga korlátai. Kormányképes ellenzék nem jöhetett létre, csak egy jelentős rendszerellenzék (system-opposition), éspedig a története során több nevet viselt ’1848-as’ „függetlenségi” párt, amelynek győzelme, programjának következetes megvalósítása az egész államrendszert, a monarchia összes viszonyait felbomlással (legalábbis felborulással) fenyegette. A liberalizmus tehát *hegemón rendszerfenntartó párt* lett, amelynek nem volt kormányzati (csak rendszer-) alternatívája.
- A nemzetiségi kérdés liberális oldalról mint az államot fenyegető „veszély” jelent meg, és összetartotta az „államfenntartó” elemeket. A nemzetiségi politika viszont markánsan gyengítette a kormányzók liberalizmusát.
- A censzos választójog 1848 óta lényegében változatlan maradt. Kb. minden negyedik felnőtt férfinak (középosztály + birtokos parasztság) volt választójoga. A korszak elején

még elfogadható mértékű cenzus a korszak végére már anakronisztikussá vált (csak Angliában volt még cenzusos választójog, azonban itt is a felnőtt férfiak 60 %-ának volt választójoga), s e szűk körű választási rendszer stabilizálta a liberálisok hatalmát. Magyarországon az anakronisztikus választójog *anakronisztikus liberális pozíciókat* biztosított a 20. század elején. (A demokratá pártok nem juthattak jelentős parlamenti képviselőkhöz, a munkásmozgalom egyáltalán nem tudta képviseltetni magát.)

A magyar és az olasz liberalizmus között nagyobbak a hasonlóságok, mint a némettel. A nemesi liberalizmus ereje, felvállalt nemzeti célkitűzései, évtizedeken át tartó kormánya, hegemon-rendszerfenntartó jellegzetességei, sőt az eltérő fejlettségű területek liberális politikai kihasználása is párhuzamba állítható. (Magyarországon a központi, fejlettebb magyarlakta területek álltak szemben a periféria nemzetiségi vidékeivel, Itáliában a fejlett Észak és a dialektusokat beszélő szegény Dél

ellentéte közismert. A magyar nemzetiségi periféria és az olasz Dél egyaránt fontos kormányzati-liberális választói bázisként funkcionált.) Figyelemre méltó különbség viszont az olasz és a magyar fejlődés között, hogy míg az olasz politikai rendszer demokratizálódni tudott, a magyar megmerevedett, a konzervativizmus felé fordult.

De térjünk vissza a német és a magyar liberalizmus összehasonlításához. Ebben a relációban is sok hasonlóságot állapíthatunk meg, részint többet, mint például az angol és a német liberalizmus között, és részint nyilván többet, mint amennyit a német és a cseh, lengyel, balkáni liberalizmus egybevetésétől remélhetünk. A német–magyar összehasonlításban közösek a *Vormärz*-beli alapok, fontosak az 1848-as párhuzamok, megfigyelhetők az 1867 utáni hasonlóságok. Végére is, közép-európai liberalizmus mindkettő.

Kulcsszavak: *liberalizmus, Magyarország, Németország, nacionalizmus*

